

Regels en wetten zijn onmisbaar voor onafhankelijkheid

Een interview met Nationale ombudsman Reinier van Zutphen*

Peter van der Knaap & Yvonne Kleistra

‘Regels en wetten zijn ongelooflijk belangrijk om, als het er echt op aan komt, ook waar te kunnen maken dat je onafhankelijk en niet beïnvloedbaar bent’

Yvonne Kleistra en Peter van der Knaap hebben Reinier van Zutphen gevraagd om te reflecteren over het belang van onafhankelijk onderzoek voor de Nationale Ombudsman. Van Zutphen benadrukt in het interview het belang van juridische voorwaarden en van een interne cultuur en structuur die onderzoekers sterk in hun schoenen doen staan. Er moet ruimte zijn voor onderzoekers om zelf onafhankelijkheid te ervaren, maar regels en wetten zijn onmisbaar om, als het er echt op aankomt, ook waar te kunnen maken dat je als instituut onafhankelijk en niet beïnvloedbaar bent.

Vraag: Hoe belangrijk is onafhankelijk toezicht en onafhankelijk onderzoek voor de Nationale ombudsman?

Van Zutphen: Dat is op twee manieren van belang, intern en extern. Ten eerste is het voor de Nationale ombudsman belangrijk dat wij als Hoog College van Staat, gezien onze grondwettelijke opdracht, losstaan van iedere invloed die van de overheid zou kunnen uitgaan wanneer wij aan het werk zijn met het behandelen van klachten, het schrijven van rapporten, het kiezen van onze onderwerpen. Maar ook aan de binnenkant van onze organisatie moet er, vind ik, ruimte zijn voor onze onderzoekers om zelf die onafhankelijkheid te ervaren. Er is weliswaar geen grondwettelijke onafhankelijkheid van de onderzoeker, maar dat komt wel in de buurt van de wetenschappelijke integriteit. Hoe maak je binnen het instituut waar dat je als onderzoeker je rol onafhankelijk kunt spelen? Die integriteit van de eigen organisatie vind ik heel belangrijk: dat je als onderzoeker met een zelfstandige en onafhankelijke opstelling, met een open *mind* en een open blik met een klacht aan de gang kunt gaan en daarover kunt rapporteren. Die interne onafhankelijkheid draagt ook bij aan je geloofwaardigheid als grondwettelijk, institutioneel onafhankelijke instelling.

Ten tweede maken wij met enige regelmaat ook gebruik van inspectierapporten en onderzoeken. Laat ik Defensie als voorbeeld nemen: wat er in Schaarsbergen

* Dr. P. van der Knaap is directeur-bestuurder van SWOV, voorzitter van Vide en redactielid van Bestuurskunde. Dr. Y. Kleistra is universitair docent aan de Universiteit Leiden en redactielid van Bestuurskunde. De auteurs bedanken Martin Blaakman van de Nationale ombudsman voor zijn medewerking aan het interview.

Reinier van Zutphen is sinds 1 april 2015 de Nationale ombudsman van Nederland. Hij is jurist en was onder meer voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak (NVvR).

(behandeling bij Defensie van meldingen van misstanden op de kazerne, red.) is gebeurd, is onderzocht door de Commissie Sociaal Veilige Werkomgeving Defensie (ook bekend als de commissie-Giebels), maar er zijn ook rapporten van interne inspecties en externe commissies. Wij willen graag vertrouwen hebben en houden in die instituten en onderzoekers, dat ze inderdaad hun integriteit borgen door onafhankelijk te zijn. Wij varen daarop, maar we varen er niet blind op. Wat een inspectie schrijft, is dus van belang, ook voor de vraag: 'Wat gaan wij als ombudsman *zelf* onderzoeken?' Inspecties kunnen zich met dezelfde onderwerpen bezighouden als wij. Bijvoorbeeld dat de Inspectie Justitie en Veiligheid zich bezighoudt met het onderwijs aan de Politie Academie en wij bij klachten ons afvragen: 'Hoe heeft de Academie dat eigenlijk in zijn lesprogramma zitten?'

Acteren buiten het systeem

Vraag: Is het wel altijd mogelijk om als inspectie of onderzoeksinstituut je integriteit te bewaren, om onafhankelijk te zijn? Ik denk dat als het niet lukt, dat problemen dan automatisch hier terecht komen?

Van Zutphen: Inspecties hebben een andere onafhankelijkheid dan de ombudsman, de Algemene Rekenkamer of de afdeling Advisering van de Raad van State. De Nationale ombudsman bestaat en acteert *buiten* het systeem: wij zijn een extra-systematische controle op de behoorlijkheid van het overheidsoptreden. Maar er is natuurlijk eerst een interne kant, namelijk bij de overheid: ook bij de interne behandeling van klachten en problemen verwacht je onafhankelijke adviezen van de bezwaar- en adviescommissie of van de klachtenbehandelaars. Onderdeel daarvan is dat zij in hun eigen organisatie zo zijn gepositioneerd dat ze niet oneigenlijk beïnvloed worden. Maar het verschil blijft dat als wij ons met zaken bezighouden er geen bazen meer zijn. Ik zal daarom nooit van inspecties zeggen dat zij op dezelfde manier onafhankelijk moeten zijn als mijn eigen instituut. Dat vinden de burgers overigens ook heel erg belangrijk: een deel van het vertrouwen dat ze in ons hebben komt omdat wij buiten die systemen staan.

'Ik heb in de afgelopen viereneenhalf jaar nooit gemerkt dat er op mij persoonlijk druk werd uitgeoefend om op een bepaalde manier over een zaak te schrijven'

Vraag: Krijgen jullie veel klachten over het vermeende gebrek of daadwerkelijk gebrek van de onafhankelijkheid bij bijvoorbeeld toezichthouders of onderzoeksinstellingen?

Van Zutphen: We hebben ons in het verleden met de – toen nog – Inspectie voor de Gezondheidszorg beziggehouden. Dat heeft effecten gehad op de manier waarop de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd zich heeft georganiseerd en hoe die organisatie is gaan kijken naar meldingen. Dat is één van de resultaten van ons werk op dat gebied. Wij krijgen ook over wetenschappelijke integriteit nogal eens vragen en klachten. En dan gaat het alleen over de rijksuniversiteiten en de UMC's, want daarvoor kun je bij ons terecht. Daarbij proberen wij vooral te kijken naar hoe er door de inspectie met zo'n melding is omgegaan: Was daar voldoende ruimte voor de melder om te zeggen wat er aan de hand is? Heeft de inspectie

voldoende zicht gehouden op de manier waarop het ziekenhuis zelf zo'n melding, klacht of calamiteit heeft onderzocht?

We krijgen met enige regelmaat ook klachten binnen en vragen die gaan over mensen die zijn overleden in detentie. We krijgen vragen als: waren het toezicht en eventueel het onderzoek wel transparant genoeg en wat is er wel en niet verteld aan de nabestaanden? Ook daar doen we dat onderzoek niet zelf opnieuw, maar kijken we naar de manier waarop dat daar is verlopen: Heeft de klager voldoende ruimte gekregen en is voldoende transparant gemaakt wat een inspectie wel en niet kan? Welke verwachtingen mogen er worden gekoesterd en waar kan men eventueel elders terecht?

Vraag: Hoe de onafhankelijkheid van toezicht en onderzoek is geborgd en of dat is waargemaakt, dat is dan leidend voor jullie?

Van Zutphen: Ja, en we doen dat primaire werk dus niet over. Datzelfde speelt bij het Huis voor Klokkeluiders, dat doet zelf onderzoek, maar over het Huis kun je bij ons klagen. Dan richten wij ons op de processen en de manier waarop een melder in die onderzoeken betrokken is: kon men tot zijn recht komen in dat proces, hoe was de hoor en wederhoor, zijn de termijnen gehaald. Ik vind dat ik me niet op het terrein moet begeven waar de kern en de taak en de uitvoering liggen van zo'n organisatie. Ik wil ook niet als een inspectie gezien worden: inspecties moeten vaak ook handhavend optreden. En dan wordt het weer ingewikkelder, want over die handhavingsmanieren en de manier waarop je bejegend bent, kun je als burger wel heel concreet klagen.

Vraag: Die laatste categorie klachten kun je ook verzamelen, dat je een aantal gevallen nagaat om te kijken of het goed verloopt ...

Van Zutphen: Dat doen we soms met grotere onderzoeken. Als het aantal signalen en klachten opstapelt dan kunnen we zeggen: het is nu tijd om extra aandacht te besteden aan hoe een inspectie of handhavingsorganisatie functioneert.

Agenderen van dingen die niet goed gaan

Vraag: Is de hoeveelheid klachten zo groot dat je moet selecteren? Of gaat dat samen op?

Van Zutphen: Bij de meeste klachten die wij ontvangen, zijn mensen de weg kwijtgeraakt in het oerwoud van regels en regelingen en dan helpen we ze op weg als onderdeel van onze missie. En daarna houden we zaken over waarover we zeggen: 'Een rapport schrijven heeft geen zin, we grijpen in.' Het kan bijvoorbeeld zijn dat we dan aan de Belastingdienst vragen: wil je nog eens heel goed kijken of het systeem van toeslagen goed is uitgevoerd en of het toezicht deugt? Het grote getal van de 30.000 meldingen van ongenoegen die wij ontvangen, mondt uiteindelijk uit in zo'n 100 rapporten.

'Ons werk is erop gericht om de overheidsorganisatie in zijn primaire taken goed te laten functioneren: die professionaliteit moet op nummer 1 staan'

Vraag: Daarbij agendeert de ombudsman soms zaken op 'systeemniveau' als er dingen structureel niet goed lijken te gaan: kunnen jullie helemaal zelf bepalen hoe je dat onderzoek opzet?

Van Zutphen: Ja, we mogen zelf bepalen hoe we ons onderzoek opzetten. Daarbij kunnen we toewerken naar de tevredenheid van de klager met de oplossing. Iemand klaagt bijvoorbeeld over de kinderopvangtoeslag en dan bellen wij met die dienst en zeggen: 'Daar is iets niet goed gegaan.' Toeslagen herstelt het en dan vragen wij aan de klager: is het naar tevredenheid opgelost? Dan is er geen dik rapport meer nodig. Op rapporten over individuele zaken zijn we steeds scherper geworden: 170 mensen (het aantal medewerkers bij de Nationale ombudsman, red.) is veel, maar ook schaars. Je wilt effectief zijn.

Vraag: U zei eerder: 'Onafhankelijkheid is een kenmerk van het instituut zelf.' Dat is zo, maar het moet je ook gegund worden door de overheid – of dat nu ambtenaren of bestuurders zijn. Ervaren jullie zelf soms bemoeienis met het werk en de rapporten of zou er, zoals in de nasleep van de discussie rond de vermeende beïnvloeding van het WODC werd geopperd, een professionaliseringsslag moeten komen waarbij ook ambtenaren en bestuurders beter weten wat onafhankelijkheid van onderzoek inhoudt?

Van Zutphen: Ik heb in de afgelopen vierenhalf jaar nooit gemerkt dat er op mij persoonlijk druk werd uitgeoefend om op een bepaalde manier over een zaak te schrijven. Ik weet wel dat in gesprekken die de onderzoekers voeren, dat soms wel wordt geprobeerd. En daar moeten onderzoekers zich dus vrij voelen om dan die weg niet te volgen, maar te zeggen: 'Ik hoor wat u zegt, ik ga er rustig over nadenken en het intern bespreken.' Als niet alle medewerking wordt verleend, kunnen wij met de wet in de hand zeggen: nu ga ik aan de slag en jullie moeten meewerken. En dat gebeurt dan ook. Regels en wetten zijn dus ongelooflijk belangrijk om, als het er echt op aan komt, ook waar te kunnen maken dat je onafhankelijk en niet beïnvloedbaar bent. Transparantie is daarbij belangrijk om te laten zien hoe je met commentaar van departementen omgaat. Feiten moet je niet gaan verdraaien, over waarderingen, appreciaties en zienswijzen kun je het hebben.

'Uiteindelijk moet de "ware borging" in het professionele gesprek zitten dat je binnen een instituut als het onze met elkaar hebt'

Vraag: De Nationale ombudsman heeft de onafhankelijkheid van onderzoek en ook van inspecties en toezicht op de agenda gezet. Wat kun je doen om te zorgen dat dat belangrijk wordt gevonden?

Van Zutphen: In ieder geval moet je hierover met de inspecties in gesprek blijven als overheid. De inspectieraad kan best nog wat meer positie claimen, meen ik. En ik denk dat het ook wel voor een deel zit in de manier waarop inspecties zichzelf naar de burger moeten presenteren. Uit de verkenning die we hebben gedaan, blijkt dat er bij burgers heel veel belang wordt gehecht aan inspecties, maar dat ze niet helemaal precies in de gaten hebben wat inspecties allemaal precies doen. Dus de burger hecht belang aan iets waar hij niet echt zicht op heeft. En dat kan leiden tot teleurstellingen want soms worden ze door de burger ook als een klachteninstantie beschouwd. Daar zit echt veel verwarring in, ook omdat inspecties soms ook handhaver zijn. Dat is af en toe ingewikkeld te begrijpen voor mensen.

Vraag: Er zijn natuurlijk ook heel veel verschillende invullingen van inspectiediensten.

Van Zutphen: Dat is zo. Ik denk dat de discussie vooral zou moeten gaan over de vraag: 'Hoe kan dan een inspectie bijdragen aan het goede functioneren van de organisatie waarvan zij deel van uitmaakt?' Dat is uiteindelijk de kern van de zaak. Je wilt die interne inspectie hebben omdat je beter wilt presteren als organisatie naar je burgers toe.

In relatie treden met burger én overheid

Vraag: Is het niet een probleem dat de interne logica bij veel inspecties zo zwaar telt, dat je als het ware gedwongen wordt om vanuit het overheidsbelang te denken? Dat breekt zich al bij de onderzoeksvraag ...

Van Zutphen: Ik denk dat absolute onafhankelijkheid niet bestaat. Zij bestaat wel institutioneel, waarbij er sprake is van twee verschillende categorieën. Je organiseert een Hoog College van Staat niet binnen de departementen, maar daarbuiten. En daarom was het zo belangrijk dat de Nationale ombudsman in de grondwet staat. We zijn niet van de ene op de andere dag heel anders gaan werken, maar de positie werd wel serieus anders, ook in de manier waarop er naar je gekeken wordt. Als wij aan het werk zijn, dan hebben wij altijd een relatie, zowel met de klagende burger als met de beklagde overheid. Je onderhoudt die relaties en in die zin ben je niet onafhankelijk. Die relatie is eigenlijk een vorm van het onderzoek. In je onderzoek móét je, om goed te begrijpen wat er aan de hand is, wel in relatie treden met hen. Je kunt niet zeggen: 'Nou, geef mij het dossier maar, dan ga ik eens heel goed nadenken en dan kan ik je vertellen wat de waarheid is.' Ik kom uit de rechtspraak en daar is de ontwikkeling geweest: 'Als ik een zinvolle uitspraak wil doen, moet ik me wel verstaan met partijen in het conflict, want anders geef ik een zinloze uitspraak.' Dat is een Rotterdamse wijsheid die mij door Jack ter Heide is meegegeven.

'Het gaat erom een zaak te doorgronden vanuit de relaties die betrokken partijen met elkaar hebben: je kijkt naar de interactie, je vormt je daar een oordeel over, en dat oordeel moet matchen met wat in wetten en regels is vastgelegd'

Vraag: Jack ter Heide?

Van Zutphen: Jack ter Heide is de grondlegger van de functionele rechtsleer en heeft een analyse-instrument ontwikkeld met daarin alle relaties die een rechter moet onderhouden met partijen om tot een zinvolle uitspraak te komen. Het gaat erom een zaak te doorgronden vanuit de relaties die betrokken partijen met elkaar hebben. In die relaties zijn er dingen gebeurd die je als geoorloofd of ongeoorloofd mag beschouwen, die wel of niet toegestaan zijn. Je kijkt naar de interactie en je vormt je daar een oordeel over. Dat oordeel moet matchen met wat in wetten en regels is vastgelegd.

Wetten en regels zijn belangrijk, ook voor de onafhankelijkheid: je zult mij ook nooit een pleidooi horen houden dat er helemaal geen regels meer hoeven te zijn. Ik ben wel iemand die zegt: je kunt met minder regels toe, ze moeten helder zijn

en begrijpelijk. Dan kunnen mensen ermee uit de voeten. Regels zijn er om ervoor te zorgen dat de burgers in Nederland samen de samenleving maken. Dat ze niet naar bezwaarcommissies of rechters hoeven, maar in staat zijn om samen met die set van regels het zelf te kunnen regelen. En pas als dat niet meer lukt, dan kom je bij anderen. Maar als er ergens iets heel erg scheef gaat, verliezen wetten en regels hun functie om dingen te ordenen. Ik vind dan dat de overheid daar zelf bovenop moet willen zitten: de overheid moet het dan willen oplossen voordat de burger massaal gaat klagen.

Vraag: Helpt het eigenlijk als je jurist bent om de onafhankelijkheid waar te maken?

Van Zutphen: Het helpt, want uiteindelijk is de Nationale ombudsman een juridisch instrument: we leveren aanvullende rechtsbescherming en we hebben een wet die we moeten gebruiken. Maar je hoeft – ook volgens de wet – geen jurist te zijn om dit te kunnen doen.

‘Ik doe alleen maar onderzoeken waarbij de onafhankelijkheid, de diepgang en de kwaliteit gerealiseerd kan worden; je hoort een bodem in je kwaliteit te hebben en daar moet je niet doorheen willen zakken’

Vraag: Sinds die crisis van 2008 vragen we als politiek veel van toezichhouders en inspecties, terwijl de middelen onder druk staan. Is dat een risico voor de onafhankelijkheid?

Van Zutphen: Ja, als het gepaard blijft gaan met meer vraag naar onderzoek, dan heb je meer vraag en minder middelen en dan kan het niet anders dan dat de kwaliteit onder druk komt te staan. Ik vind dat dus bij minder middelen geldt: dan doe ik bepaalde zaken dus niet meer. Je hoort een bodem in je kwaliteit te hebben en daar moet je niet doorheen willen zakken. Ik doe alleen maar onderzoeken waarbij de onafhankelijkheid, de diepgang en de kwaliteit gerealiseerd kunnen worden. Ik heb bijvoorbeeld tegen de minister van BZK gezegd: als u mijn middelen niet aanvult, dan kan ik mijn werk in Caraïbisch Nederland niet doen. Als je onderzoek half doet, of een beetje, dan help je daar mensen met klachten niet mee en het gaat ten koste van je eigen integriteit. Ik wil geen half werk leveren.

Vraag: Het is wel lastig: inspecties werken vaak al met steekproeven, waar ligt dan de grens? Vanuit de burger is het misère dat er te weinig mensen zijn ...

Van Zutphen: Als er minder geld is en meer werk, dan begrijp ik dat je het burgerperspectief vooropzet en de vraag stelt: wat betekent dit? Als ik in al die zaken half werk lever, dan heeft de burger er niets aan want dan ligt er bij wijze van spreken nog steeds worst over de datum in het schap. En je kunt ook zeggen: als ik dingen wil doen op de manier die ik goed vind, dan moet ik kiezen en richt ik me bijvoorbeeld maar op de helft van de schappen. Je hebt aan je principaal te vertellen – de minister vaak – wat wel en niet mogelijk is. Want inspectierapporten zijn belangrijk: daarop beoordelen we de veiligheid. Je moet de verantwoordelijkheid leggen waar die hoort. Je bent niet zélf de bestuurder – jij bent degene die beoordeelt of datgene dat door jouw departement wordt gedaan of bewaakt, of dat op orde is.

Vraag: Ja, je moet daarbij wel de vrijheid voelen om die discussie te voeren en op de juiste manier ...

Van Zutphen: Zeker! Er speelt bijvoorbeeld een discussie over de rol van de ombudsman bij het toezicht op het National Preventive Mechanism (een protocol bij het VN-verdrag tegen vernederende behandelingen en foltering, red.). Wij hebben gezegd: wij stoppen daarmee, want als er niet echt een onafhankelijke toezichthouder komt, dan kunnen wij ons werk niet goed doen. En dan mag de minister uitleggen dat het wel klopt.

Vraag: Ik kan voorstellen dat je als Nationale ombudsman of als president van de Algemene Rekenkamer die positie hebt, maar als rijksinspectie moet je wel stevig in je schoenen staan ...

Van Zutphen: Ik zeg tegen iedereen bij de overheid maar tegen inspecties in het bijzonder: het hoort bij professioneel gedrag om dat soort discussies te voeren. Als de hiërarchie ervoor zorgt dat een inspectie zich in het nauw gedreven voelt als het gaat om het onderzoek en de resultaten, dan is er iets ernstigs aan de hand.

Borgen van het burgerperspectief

Vraag: U vindt het burgerperspectief belangrijk?

Van Zutphen: Duidelijkheid is belangrijk: als onderzoeker moet je kunnen vertellen wat je hebt gedaan en waarom. Waar zit je eigen reflectie op het probleem dat aan je is voorgelegd? Dat is onderdeel van de stappen die je moet zetten. Het probleem wordt aan je voorgelegd, je neemt afstand en je kijkt. Een van de testen die ik daarbij uitvoer, is inderdaad altijd: Hebben wij het probleem van een van onze klagers op onze eigen schouders gezet? Of hebben wij juist het perspectief van de overheid veel te veel in beeld gehad? Ik wil die afstand zien in de manier waarop we erover schrijven, de oordelen die we geven en de aanbevelingen die we doen. Uiteindelijk moet de 'ware borging', zou ik bijna zeggen, in het professionele gesprek zitten dat je binnen een instituut als het onze met elkaar hebt. En dat daar ruimte en vrijheid bestaan. Ik vind het mijn eigen rol om samen met de directeur van deze organisatie ervoor te zorgen dat die vrije ruimte er ook is.

Vraag: Kun je het burgerperspectief benutten als hefboom voor onafhankelijk toezicht?

Van Zutphen: Zo geldt het in ieder geval voor onszelf! Ik vind ook dat inspecties dat zouden kunnen doen, hoewel het niet altijd per se bovenaan hoeft te staan. Maar als er iets niet goed is gegaan tussen de overheid en burgers, moet je willen weten wat er beter kan. Neem de zaak Henriquez (waarbij een bezoeker van een festival overleed na toepassing van een nekklemgreep door de politie – red.): je moet dan ook kijken naar de manier waarop agenten geïnstrueerd worden en of het politieonderwijs adequaat is.

'De energie moet gericht zijn op een goed functionerende organisatie, gericht op de burger; vanuit het perspectief van de burger is dat uiteindelijk mijn belangrijkste taak'

Vraag: Inspecties kunnen dus de vinger leggen op verklaringen en dingen die in organisaties of procedures zijn misgegaan.

Van Zutphen: Dat helpt bij het uitleggen. Het zicht dat mensen hebben op het werk van de inspecties, dat kan echt beter. Waar richt de inspectie haar werk op, hoe kijkt de inspectie, waarom wordt iets onderzocht, waarom wordt onderwijs belangrijk gevonden voor de veiligheid van de inwoners van dit land. Daarom wordt in ieder rapport van de ombudsman de link met het burgerperspectief gelegd.

Vraag: Hier zouden toezichthouders nog wat van kunnen leren?

Van Zutphen: Nou, dat denk ik wel. Wij vinden dat de overheid bij alles wat ze doet het burgerperspectief moet borgen. En daarom is onze aandacht erop gericht en dat heeft te maken met leren. En daar zit weer een verband met de inspecties, want inspecties moeten ook hun organisaties laten leren.

Inspecties hebben vaak hun eigen positie gegarandeerd met goeie regels en bijvoorbeeld de aanwijzingen van de minister-president. Dat is anders bij semi-onafhankelijke, door de overheid in het leven geroepen commissies die onderzoek moeten doen. Overal wordt een commissie op gezet, lijkt het soms wel: het WODC krijgt er drie, bij Defensie zijn er nu ook weer drie of vier. Mijn eerste waarschuwing is 'pas op': je kunt ook een heleboel dingen gewoon in je organisatie goed doen. Ook ons werk is erop gericht om de overheidsorganisatie in zijn primaire taken goed te laten functioneren: die professionaliteit moet op nummer 1 staan. De energie moet gericht zijn op een goed functionerende organisatie, gericht op de burger. Vanuit het perspectief van de burger is dat uiteindelijk mijn belangrijkste taak. Want wat heeft een burger er nu aan dat er weer een commissie is die gaat kijken? En ondertussen kun je niet echt naar de ombudsman toe, dus dan worden mensen aan het lijntje gehouden.

Het zou de uitzondering moeten zijn dat er een onderzoekscommissie komt, maar als je die commissies aan het werk hebt, dan moet je ze ook de ruimte geven. Ik vind dat die commissies er moeten zijn om dingen op te lossen. En dan kun je ze ook in hun onafhankelijkheid serieus nemen.